

СРБИ У ВОЈВОДИНИ У 20. ВЕКУ – НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У АУТОБИОГРАФСКОМ ДИСКУРСУ

Апстракт: У чланку су изложени резултати истраживања исказа о националном идентитету у аутобиографским приповедањима Срба из Војводине у 20. веку. У српској књижевности је традиција овог жанра зачета у 18. веку у Хабзбуршкој монархији. Упечатљиви описи личних искустава, доживљаја и осећања утицали су на домете српске историографије, али и на процес конструисања концепта модерног српског националног идентитета, као и представа, укључујући и стереотипе, о Србима који су до 1918. живели ван матичне државе. Аутобиографски извори пружају увид у индивидуална искуства Срба у мултинационалној средини у специфичном историјском контексту, али и могућност компаративне анализе чинилаца континуитета и промена у поимању националног идентитета у ширим хронолошким границама. Током 20. века објављена су нова дела која сведоче о преиспитивању српског националног идентитета у мултинационалном друштву, карактеристичном за подручје данашње Војводине, као и о процесу српске националне интеграције у југословенској држави. Рад представља покушај да се укаже на аутобиографски дискурс о националном идентитету као важан аспект проучавања историје Срба у Војводини у 20. столећу. Истраживање је показало да у аутобиографским делима насталим у 20. веку постоји континуитет у настојању да се субјективни концепт националног идентитета подели са најширом јавношћу. Популарност ове врсте литературе указује на њену моћ да утиче на историјску свест и национални идентитет будућих генерација.

Кључне речи: национални идентитет, национализам, Србија, Војводина, Срби, Војвођани, историјски извори, аутобиографије, мемоари, успомене, дневници

На крају 20. и у првим деценијама 21. века све је очигледније да популарне теорије национализма нису довољне да се разумеју и објасне сукоби различитих националних заједница, како у Европи, тако и широм света.¹ Научници из различитих области позивају на преиспитивање превладавајућих приступа у истраживању национализма као друштвеног, политичког

¹ Видети: Umut Özkırımlı, *Theories of Nationalism: A Critical Introduction* (London: Macmillan Education, Palgrave, 2017³).

и историјског феномена.² Неки сматрају да је потребно више пажње посветити субјективном „живљењу нације”, процесу обликовања индивидуалног националног идентитета и његовог преобликовања у различитим етапама животног циклуса, у различитим историјским околностима.³ За такав приступ су од кључног значаја аутобиографски историјски извори: дневници, успомене, сећања, мемоари, преписка, публицистичка и књижевна дела са аутобиографским елементима.⁴ Писање о властитом животу, личној прошлости, искуствима, размишљањима и осећањима, карактеристично је за модерну епоху.⁵ Постало је предмет интердисциплинарних научних истраживања средином 20. stoleћа.⁶

Из перспективе историчара, књижевни квалитети ове врсте историјских извора углавном имају секундарни значај у односу на њихов садржај, односно податке и тумачења догађаја и појава, као и могућност њиховог поређења са другим доступним историјским изворима. Аутобиографски историјски извори сведоче о искуствима и емоцијама из прошлости, али обично садрже и интерпретацију доживљених искустава и емоција у специфичном времену (време доживљаја, време приповедања) и простору, односно у специфичном личном, историјском и географском контексту.⁷

Субјективне интерпретације прошлости имају потенцијал да буду уверљивије од научне историографије.⁸ Приповедање у првом лицу јединине подстиче код читалаца емотивну реакцију, поистовећивање са аутором, преиспитивање и упоређивање властитих искустава и емоција са искуствима и емоцијама главног лика аутобиографског наратива. Приповедач и јунак нису

² Raúl Moreno-Almendral, „Nationhood as Practice and the Modernity of Nations: A Conceptual Proposal”, *Nationalities Papers*, vol. 49, no. 1 (2021), 12–29. <https://doi.org/10.1017/nps.2019.114>

³ Ville Kivimäki, Sami Suodenjoki i Tanja Vahtikari, „Lived Nation: Histories of Experience and Emotion in Understanding Nationalism”, in: *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800-2000*, Kivimäki, Ville, Sami Suodenjoki, and Tanja Vahtikari, eds. (Palgrave Studies in the History of Experience. Cham: Springer International Publishing, 2021), 1–28.

⁴ Raúl Moreno-Almendral, „Reconstructing the History of Nationalist Cognition and Everyday Nationhood from Personal Accounts”, *Nations and Nationalism*, vol. 24, no. 3 (2018), 648–668. <https://doi.org/10.1111/nana.12427>

⁵ James Olney, „Autobiography and the Cultural Moment: A Thematic, Historical, and Bibliographic Introduction”, in: *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, ed. James Olney (Princeton: Princeton University Press, 1980), 3–27.

⁶ Gusdorf, Georges, „Conditions and Limits of Autobiography”. in: *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, ed. James Olney (Princeton: Princeton University Press, 1980), 28–48.

⁷ Видети: Christopher David Ely, *This Meager Nature: Landscape and National Identity in Imperial Russia* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2002); Hans Renes, *Landscape, Heritage, and National Identity in Modern Europe* (Cham: Springer International Publishing, 2022).

⁸ Чедомир Попов, „Мемоари као историјски извор и као интерпретација историје”, у: Попов, Чедомир, *О историји и историчарима* (Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999), 49–60.

иста особа, а ниво поверења читалаца, мера поистовећивања или саосећања са јунаком углавном зависе од складности приповедања, сразмере између субјективног исказа и исказа који се може проверити, између познатог и непознатог, између онога што је изречено и осећаја да је нешто прећутано. Национални идентитет писца често се јавља као тема, нарочито ако је припадање или неприпадање националној заједници имало важну улогу у животу аутора, ако је битно утицало на животна искуства, на однос друштвене средине према аутору. Такви текстови подстицали су и подстичу читаоце на преиспитивање личног осећања припадности одређеној нацији и друштвених последица тог припадања или неприпадања.⁹

Развијање и популарност аутобиографског приповедања су у западној и средњој Европи у 18. и 19. столећу подстакли нови приступи у различитим областима научног и уметничког стваралаштва: емпиризам, индивидуализам, субјективизам, експресионизам, романтизам, национализам.¹⁰ По угледу на европске узор, и Срби који су живели у Хабзбуршкој монархији, у изразито мултиетничком, мултиконфесионалном и мултилингвалном друштву, почели су да пишу о свом „живљењу нације”. Таквих аутобиографских дела било је и пре Српске револуције и у току рађања модерне Србије, односно и пре и после истицања идеје о територијалној аутономији Срба у Хабзбуршкој монархији и проглашења Српске Војводине у Сремским Карловцима (1848). Историчари стално изнова читају аутобиографске списе Симеона Пишчевића (1731–1798), Доситеја Обрадовића (?–1811), Саве Текелије (1761–1842), књижевна и публицистичка дела Јоакима Вујића (1772–1847), Јована Стерије Поповића (1806–1856), Јакова Игњатовића (1822–1889), Ђорђа Стратимировића (1822–1908), Михаила Полит Десанчића (1833–1920) и других аутора.

Књижевно стваралаштво Срба из 18. и 19. века (поезија, приповетке, романи, комедије, драме) успевало је и успева да нађе пут до читалаца, као и до гледалаца позоришних представа, током 20. и на почетку 21. столећа. Оправдано је претпоставити да су описи субјективних доживљаја, искустава и осећања у вези са личном националном и конфесионалном идентификацијом имали значајну улогу и у конструисању модерног српског националног идентитета, како у прошлости, да је имају и у садашњости, а могли би је имати и у будућности.¹¹

* * *

⁹ Anthony P. Cohen, „Personal Nationalism: A Scottish View of Some Rites, Rights, and Wrongs”, *American Ethnologist*, 23, no. 4 (1996), 802–815. <https://doi.org/10.1525/ae.1996.23.4.02a00070>

¹⁰ Robert Folkenflik, „Introduction: The Institution of Autobiography”, in: *The Culture of Autobiography: Construction of Self-Representation*, ed. Robert Folkenflik (Stanford University Press, 1993), 8. <https://doi.org/10.1515/9781503622043>

¹¹ Видети: Александра Вулетић, Радош Љушић и Радомир Ј. Поповић (ур.), *Перо и повест. Српско друштво у сећањима* (Београд: Филозофски факултет, 1999).

Слободан Јовановић је, размишљајући о могућностима проучавања српског „националног карактера”, средином 20. века указивао на то да „идеје које један народ има о себи самоме, о својој историјској судбини, о својим неоствареним идеалима, налазе првобитно израза у народним предањима и легендама, а доцније у делима његових политичара, књижевника, па чак и научника“. Неки аутори успевају да се истакну и као „тумачи народне самосвести и неимари онога што би се могло назвати националном идеологијом“.¹² Михајло Пупин (1858–1937) један је од најистакнутијих међу Србима који воде порекло из подручја данашње Војводине, за које би се могло рећи да су одиграли важну улогу у креирању српског националног идентитета у 20. веку. То је постигао изузетним научним достигнућима, али и својим аутобиографским делом.¹³

Аутобиографија Михајла Пупина објављена је после Првог светског рата и читаво једно столеће успева да подстакне читаоце на преиспитивање личног националног идентитета, без обзира на којем језику читају ово дело и без обзира на то где живе. Пупин је свој животопис написао на енглеском језику и за америчке читаоце. Прво издање је објављено 1924.¹⁴ Књига је доживела изузетну популарност као својеврсна потврда представа о „америчком сну”, односно о уверењу да сваки држављанин Сједињених Америчких Држава има могућност да се, искључиво на основу личних заслуга, успне од дна до врха друштвене лествице. У образложењу за доделу престижне Пулицерове награде („за биографију”) истакнуто је да дело Михајла Пупина подстиче на патриотизам и несебичну службу народу, да се може поредити чак и са биографијама „очева” америчке нације, Џорџа Вашингтона и Абрахама Линколна.¹⁵ У предговору за друго издање Пупин је посебно истакао да су га стотине писама, које је примио после првог објављивања његове аутобиографије, увериле да млади Американци, на које је превасходно мислио док је писао, у његовом животопису налазе надахнуће и подстицај за савладавање препрека у остваривању личних животних циљева.¹⁶

Пупин се у аутобиографији представио као интелигентан, физички спретан и окретан чобанин из Баната, који је успео да стекне академско

¹² Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера [Виндзор, Канада, 1964]”, у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II (Београд: БИГЗ, Југославијапублик, Српска књижевна задруга, 1991), 543–554.

¹³ Славко Бокшан, „Читуља: Михаило Пупин – велики добротвор Историског друштва: 4. октобра 1858, Идвор - + 12. марта 1935, Њујорк”, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. 8, св. 2 (1935), 315–336.

¹⁴ Michael Pupin, *From Immigrant to Inventor* (New York [etc.]: Charles Scribner's sons, 1923, 1926²).

¹⁵ „For the best American biography teaching patriotic and unselfish services to the people, illustrated by an eminent example, excluding, as too obvious, the names of George Washington and Abraham Lincoln,” <https://www.pulitzer.org/winners/michael-idvorsky-pupin>

¹⁶ Michael Pupin, *From Immigrant to Inventor* (New York, London: Charles Scribner's sons, 1949).

образовање и да постане научник, проналазач и универзитетски професор на угледном америчком универзитету. Причу о себи започео је опширним описивањем историјских услова и чинилаца обликовања националног идентитета. Кључну улогу у Пупиновој националној идентификацији имала су породична окупљања на којима су се причале приче о прецима, али и прошлости Срба као националне заједнице. Велика сеоба 1690. имала је у тим причама изузетан значај. Пупин је као дечак своје претке замишљао међу „тридесет и пет хиљада одабраних српских породица”, које су се, предвођене пећким патријархом Арсенијем Чарнојевићем, на позив аустријског цара Леополда I, из „Старе Србије” преселиле у Аустрију да „тамо постану њени браниоци”.¹⁷ За Србе је Војна граница у Хабзбуршкој монархији, у којој су имали „духовну, економску и политичку аутономију”. У Граници им је додељивана земља, чији су власници били на темељу уговора да ће бранити Аустрију „од свих њених непријатеља”, а не само од Турака. Такав статус омогућио је Србима слободу од феудалних обавеза према локалном племству и аутономију у развијању националне и вероисповедне заједнице. У селима у Војној граници Срби су имали право да се самостално старају „о својој школи и цркви, а свако село је бирало своју сопствену управу”. Сеоски кнез или старешина обично је био „неки наочит сељак”, какав је, на пример, био и Пупинов отац, и то „неколико пута”.

У Војној граници у Банату контакти Срба са припадницима других етничких, вероисповедних или језичких заједница били су сведени на најмању могућу меру. У Пупиновом родном селу Идвору, према његовом сећању, „ниједна нација осим српске није никада живела”. С друге стране, идворски Срби су се од памтивека „сматрали браћом Срба у Србији, који су се налазили само на неколико пушкомета даље од Идвора, на јужној страни Дунава”. Штавише, када је небо било ведро, из Идвора се могла видети Авала, планина у близини Београда, која је за Пупина, док је био дечак, „била нешто посебно, изгледала је као да увек подсећа Србе у Банату како их Срби из Србије мотре оком пуним нежне пажње”. Као дечак, Михајло Пупин је био ватрени српски националиста, што је утицало и на ток његовог школовања у Панчеву, потом и у Прагу. Највиши ауторитет у Пупиновом животу била је његова мајка Олимпијада, побожна жена, која „није знала ни да чита ни да пише”, али је сина подстицала да учи, убеђујући га да над њим „бди дух св. Саве”.¹⁸ Подржала је и његов одлазак у Америку, као и напоре да настави школовање на престижним америчким и европским универзитетима. Иако

¹⁷ Према сачуваним белешкама сликара Паје Јовановића, научников далеки предак, Вуко Пупин, нашао се у средишту једне од верзија Јовановићеве слике *Сеоба Срба*, а насликан је по узору на лик и стас Михајла Пупина, чији је портрет Јовановић израдио у Америци почетком 20. века. Branko Bešlin, „Visual Aspects of the Serbian Entrance in a New World”, *Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe, Voices from an era of transition. South Eastern Europe in the 18th Century*, 1 (2018), 77–78.

¹⁸ Михајло Пупин, *Са пашњака до научењака* (Београд: Нолит, 1989), 5, 11–13, 17–18.

је сину јасно ставила до знања да не би одобрила брак са Немицом из Баната, прихватила је женидбу Американком, као и његов потпуни преображај у правог „англосаксонског центлмена”, под условом да не заборави одакле је потекао и ко су му били преци.¹⁹

Матица српска је 1929. објавила српски превод Пупинове аутобиографије.²⁰ Један од првих и изузетно похвалних приказа ове књиге написао је Милош Црњански (1893–1977). Црњански је и пре овог приказа писао о аутобиографској литератури, и то са одушевљењем. У време када је објављено америчко издање Пупинове аутобиографије, Црњански је у листу *Политика* објавио чланак о мемоарима („записима”) Симеона Пишчевића, изражавајући жаљење што то дело, драгоцено сведочанство о животу Срба у 18. веку, није познато Србима који живе у 20. stoleћу.²¹

Стицајем околности, Пупинова аутобиографија на српском језику и роман Милоша Црњанског под насловом *Сеобе*, надахнут аутобиографијом Симеона Пишчевића, објављени су исте године.²² На основу аутобиографских записа Симеона Пишчевића, Црњански је конструисао литерарне јунаке романа о Србима у Хабзбуршкој монархији, о Србима као граничарима, „привилегованим” да ратују и гину широм Европе, како би сачували национални, односно језички и вероисповедни идентитет. Средином 18. века међу њима се развио осећај угрожености због најављивања Војне границе. Симеон Пишчевић је, као и многи његови савременици, одлучио да напусти Хабзбуршку монархију, да оде из Панонске низије и потражи нови дом на североистоку Европе, у православној руској империји.²³

Жив дијалог са прошлошћу и прецима, граничарима из времена када је живео и Симеон Пишчевић, карактеристичан за Пупинову аутобиографију, одушевио је Милоша Црњанског, једнако као и научникови разноврсни и бројни таленти. Приказ је објављен у *Гласнику Историског друштва*

¹⁹ Edward Ifkovic, „South-Slavic American Autobiography: Three Variations.” *MELUS* 10, 2, (1983), 54. <https://doi.org/10.2307/467309>

²⁰ Михајло Пупин, *Са паињака до научењака* ([Нови Сад]: Матица српска, 1929).

²¹ Црњански је у чланку указао да су Пишчевићеви „записи” драгоцен историјски извор о Србима у Аустрији у 18. stoleћу, али, нажалост, непознат савременицима 20. века: „Запис Пишчевића спомиње само велики руски лексикон и једино се пештанско Франклиново друштво сетило да их изда. Код нас остадоше они сасвим непознати.” Милош Црњански, „Записи ђенерала Пишчевића”, *Политика*, 15. мај 1924, 1.

Мађарско издање, које Црњански помиње, постоји у Библиотеци Матице српске: Imre Huszár, *Piscsevics orosz tábornok vándorlásai és kalandjai: saját elbeszélése* [Лутања и авантуре руског генерала Пишевича: његова сопствена приповест: испричана по словенском оригиналу] (Budapest: Franklin, 1904).

²² Милош Црњански, *Сеобе: роман* (Београд: Издавачка књижара Геце Кона, 1929).

²³ Ђорђе Ђурић, „Од сеобе народа до ‘Сеоба’: Историја српског народа” Симеона Пишчевића” у: Симеон Пишчевић, *Историја српског народа* (Нови Сад, Шид: Академска књига, Народна библиотека „Симеон Пишчевић”, 2018), 27–33.

у *Новом Саду*, који су читали углавном историчари и углавном Срби.²⁴ У тексту је посебно нагласио да ово мемоарско дело убедљиво показује да се „лепа књижевност, замишљених живота, догађаја и судбина, чини скоро бесмислена, нарочито кад се упореди са књигама чији је садржај истинит доживљај, патња која се збиља збила”. Црњански је аутобиографију „човека науке и проналазака, који је у моћном, америчком свету, достојно оличавао наш народ”, представио као књигу која се чита „у сласт, као некад, ваљда, књига о животу Доситеја”. Надао се да ће Пупин бити надахнуће и за будуће генерације.²⁵ Могло се претпоставити да Црњански мисли на будуће генерације Срба, иако је у то време угледни новосадски педагог Милан Шевић (1866–1934) истицао да је и у Немачкој објављен превод Пупиновог дела и препоручен за школску лектуру.²⁶

Пупин и Црњански су у југословенској држави, у тренутку када је „племенско” подвајање Југословена постало забрањено законом, обновили сећање на Србе у Хабзбуршкој монархији и њихову улогу у рађању модерне Србије. Пупин је писао о себи и ослањао се превасходно на властито памћење. Црњански је убедљивост свог приповедања настојао да утемељи на поузданим историјским изворима.²⁷ То га је довело у везу са Васом Стајићем (1878–1947), као преданим и поузданим познаваоцем архивске грађе о Србима у 18. веку. У завршној фази припремања рукописа романа *Сеобе* дописивао се са Стајићем и од њега добио информације о документима из Митрополијског архива у Сремским Карловцима, у којима се помињу Исаковичи. Стајић је Црњанском послао и препис тестаментa Исака Исаковича, који је, по свему судећи, био у сродству са правим Вуком Исаковичем, на основу којег је настао литерарни јунак романа *Сеобе*.²⁸

У преписци са Црњанским, Стајић је под „Војвођанима” подразумевао Србе који су у 18. веку живели у Хабзбуршкој монархији. Потомци тих Срба помно су пратили, а многи су и учествовали у рађању модерне Србије током 19. века. Оиграли су пресудну улогу и у припајању Барање, Бачке, Баната и Срема Краљевини Србији, снажећи тако њену улогу у стварању југословенске државе 1918. Иако је, слично као и Пупин и Црњански, дубоко урањао у писане трагове о животу Срба у прошлости, Стајића је познавање

²⁴ Михајлу Пупину се приказ Милоша Црњанског веома допао, о чему сведоче његова писма из 1930. године. Стојан Трећаков и Владимир Шовљански (прир.), *О Црњанском: архивалије* (Нови Сад: Матица српска, 1993), 99–100.

²⁵ Милош Црњански, „Михајло И. Пупин: Са пашњака до научењака (From Immigrant to Inventor), Издање Матице српске, 1929”, *Гласник Историског друштва*, књ. 3, св. 2 (1930), 316–318.

²⁶ „Да се ова књига набави за књижнице школске, прешно се препоручује”, истицано је у једном немачком приказу аутобиографије Михајла Пупина, Милан Шевић, „О Пупиновом животопису”, *Летопис Матице српске*, књ. 322, св. 3 (1929), 464–465.

²⁷ Ђ. Ђурић, н. д., 14.

²⁸ С.Трећаков и В. Шовљански (прир.), *О Црњанском: архивалије*, 13–21.

прошлости, укрштено са личним доживљајима и искуствима, чинило незадовољним и разочараним. Своја осећања је изразио у *Споменици ослобођења Војводине 1918*, објављеној исте године када и српски превод Пупинове аутобиографије и роман *Сеобе* Милоша Црњанског.²⁹ *Споменица* сведочи да је аутобиографски дискурс међу Србима у Војводини између два светска рата карактерисала фокусираност на историјски преокрет који је наступио после Великог рата, на улогу појединаца у догађајима који су до тог преокрета довели, али и на искуства из живота у југословенској краљевини током прве деценије њеног постојања.³⁰

Васа Стајић је, као и Михајло Пупин, био родом из Баната, али је његов национални идентитет обликован у време када је Србија већ била независна европска држава и када је српска интелектуална елита сањала о заједничкој држави свих Јужних Словена. Тек када је за време Другог светског рата почео да саставља своју аутобиографију, утврдио је на основу архивске грађе да се његов најстарији предак звао Василије, да је рођен вероватно у Сенти и био крштен 1742. године, а онда се са родитељима преселио у Мокрин 1751. Та сеоба била је подстакнута наговештајима о укидању потиско-поморишке војне границу, што је неке Србе навело да крену ка Русији (Симеона Пишчевића, на пример), а друге да оду у Банат, где су могли да задрже статус војника у служби царице Марије Терезије. Стајић је, као и Пупин, трчао за овцама као дечак и врло рано показао таленат за учење. Када је имао 11 година уписан је у државну гимназију у Кикинди, где је настава одржавана на мађарском језику. Упркос тешкоћама, успео је да заврши први разред. О раној самосталности сведочи Стајићева одлука да школовање настави у гимназији у Сремским Карловцима. Захваљујући добрим оценама, пет година је уживао у „благодјејанију”, стипендији која је обухватала школарину, смештај и храну. У раној младости није имао ни воље, ни стрпљења за убицајени начин зарађивања сиромашних ђака – подучавање деце из богатих породица. Није имао ни разумевања за обичај да гимназијалци учествују у црквеним обредима. Читао је социјалистичку литературу и није му се ишло у цркву, чак и по цену да изгуби стипендију и право да заврши школовање у Сремским Карловцима. Испит зрелости положио је у државној гимназији у Сењу, а онда започео студије француског и немачког језика на пештанском универзитету као стипендиста Текелијанума. У току студија је 1901. бора-вио у Паризу, а 1903. посетио Лајпциг и Фиренцу.³¹ Када је завршио студије,

²⁹ *Споменица Ослобођења Војводине: 1918* (Нови Сад: Штампарија Јовановић и Богданов, 1929).

³⁰ Слободан Бјелица (прир.), *Ослобођење Новог Сада 1918: сведочанства и полемике* (Нови Сад: Новосадски клуб, Градска библиотека, 2018).

³¹ Васа Стајић, „1878–1943. Ка аутобиографији”, у: Зорица Хаџић (прир.), *Васа Стајић: прилози за аутобиографију* (Нови Сад: Матица српска, 2017), 28–29, 46–49, 53–55, 61–62, 68.

радио је као професор у Пакрацу, Пљевљима и Сомбору.³² Био је изузетно популаран међу ђацима, којима је постао „идеолог и духовни вођ”.³³ У Сомбору је основао лист *Нови Србин* и преко тог гласила ширио мрежу својих следбеника. Позивао је младиће да му се придруже у организацији „Народна одбрана”, која је образована у време аустроугарске анексије Босне и Херцеговине 1908. године, ради окупљања добровољаца и помоћи за случај рата Србије са Аустроугарском, водио их на „турнеје националног буђења” по угроженим „српским оазама” у јужној Угарској, као и на екскурзије у Србију. Уочи Првог светског рата је отпуштен из сомборске учитељске школе. Рат је провео као „сужањ” у угарским затворима, осуђен као српски и југословенски националиста.³⁴

Десет година касније био је врло разочаран. У *Споменици ослобођења Војводине 1918.* описао је разлоге свог незадовољства улогом Србије, како у стварању југословенске државе, тако и у њеном уређивању после 1918. У рану јесен 1918. успео је да побегне са робије и да преко Беча стигне у Загреб, где је формирано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба. Ту су га најпре разочарали хрватски националисти (међу којима је најгласнији и најрадикалнији био Стјепан Радић), а још више су га погодиле вести да „Србенда Миладиновић хоће да откине Срем од Хрватске”.³⁵

Кад је стигао у Нови Сад, Стајић се суочио са новим разочарањима, да би све илузије изгубио у Београду, у разговорима са министрима Краљевине Србије. После четири године „сужањства” и изолације, Васа Стајић је схватио да његово поимање „народног јединства” нигде не наилази на плодно тло. „Побегао” је из Новог Сада пре одржавања Велике народне скупштине Срба, Бујеваца и осталих Словена, јер се није слагао са идејом о непосредном припајању Барање, Бачке, Баната и Срема Краљевини Србији. Стајићева разочараност је достигла врхунац када је чуо да га Срби из његовог (и Пупиновог) завичаја, осуђују зато што се, наводно, „одрекао Српства”. Болело га је што његови Банаћани немају разумевања за његов концепт „Југословенства”.³⁶ Он,

³² Зорица Хацић, „Јавни и приватни лик Васе Стајића”, у: Зорица Хацић (прир.), *Васа Стајић: прилози за аутобиографију* (Нови Сад: Матица српска, 2017), 6.

³³ Рукописно одељење Матице српске (РОМС), М. 12.439, Рада Лунгулов, *Успомене, О раду српске национално-револуционарне омладине у Старој војводини у периоду од непосредно пре Балканског до 1914, непосредно пре Првог светског рата.*

³⁴ Биљана Шимуновић-Бешлин, „О ‘најдоследнијој доследности’ једног ‘Новог Србина’ (о Ради Лунгулову и Васи Стајићу)”, у: *Војвођански простор у контексту европске историје, Зборник радова*, ур. Владан Гавриловић (Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју, 2012), 304–306.

³⁵ Ранко Кончар, „Политичке идеје Васе Стајића”, у: *Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, Личности војвођанског простора*, 2 (Нови Сад – Бачка Паланка: Филозофски факултет, 2014), 369.

³⁶ Васа Стајић, „Моје учешће у југословенском уједињењу”, у: *Споменица ослобођења Војводине 1918* (Нови Сад: Штампарија Јовановић и Богданов, 1929) 156–159.

с друге стране, није имао разумевања за однос Београда према мултинационалној Војводини. О томе је писао годину дана раније у политичкој брошури под насловом *Војвођани о Војводини*. По његовом мишљењу, неприхватљиво је што су у управне органе у Војводини током 1920-их постављани „и Србијанци, и Словенци, и Далматинци, све земљаци које нервира неразумљива мађарска или немачка реч”, што су главни „тон” у Војводини давали „они који су се доселили и који очекују и даље селидбе, док они који, ако се и повијају по разним ветровима, остају верни овој груди, они ћуте”.³⁷

Стајићеви неистомишљеници указивали су на далекосежне негативне последице истицања сличности између Срба и Хрвата, насупротив разликама између Срба из Војводине и Срба из Краљевине Србије, активног подстицања раскола између Срба Војвођана и Срба Србијанаца.³⁸ Критиковали су га и југословенски националисти, који су 1929. добили ветар у крила када је држава преуређена једностраном вољом монарха. Једна од највећих међу девет нових административно-територијалних јединица у Краљевини Југославији названа је по Дунаву и у њој су обједињене Војводина и Шумадија. То је било неопходно да би Јужни Словени у Дунавској бановини барем по броју, статистички преовладали над несловенским становништвом. Дунавска бановина је требало да буде оличење јединства Срба из Војводине и Шумадије, као и њихове привржености југословенској држави, како је то јавно образлагао књижевник Вељко Петровић (1884–1967), иначе Стајићев пријатељ.³⁹

Ново уређење југословенске краљевине подстакло је младог наставника суботичког Правног факултета, ватреног југословенског националисту, Федора Никића (1894–1989) да 1929. обзнани да је Војводина своју историјску мисију остварила и да је то „жртва међу последњим жртвама, које српско племе приноси у интересу заједничке државе”.⁴⁰ Штавише, Никић је сматрао да и најстарију српску културну и књижевно-издавачку установу, Матицу српску, са седиштем у Новом Саду, треба трансформисати у расадник југословенског национализма. Никић је био родом из Срема, а припадао је групи младих и енергичних, академски образованих и амбициозних људи. Имао је подршку угледних вршњака, међу којима су се истицали социолог Мирко Косић (1892–1956), историчар уметности Милан Кашанин (1895–1981) и филозоф Светислав Марић (1895–1971). Младе, али већ професионално

³⁷ *Војвођани о Војводини* (Београд: Удружење Војвођана, 1928), 6–7, 29–30; Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини: 1929–1941* (Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју, 2007), 88–89.

³⁸ Димитрије Кириловић, „Војвођани о Војводини”, *Гласник историског друштва у Новом Саду*, књ. 2, св. 1 (1929), 295–297.

³⁹ Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини: 1929–1941*. (Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју), 91–92.

⁴⁰ Федор Никић, „Ново стање. Опрожтај са Војводином”, *Летопис Матице српске*, књ. 322, св. 2 (1929), 161–162.

афирмисане југословенске националисте подржавао је и десетак година старији Вељко Петровић, указујући јавно да Матица српска треба да ради за „ослобођени и уједињени, цели српски, односно југословенски народ”.⁴¹ Покушај југословенских националиста да „освоје” Матицу ипак није успео. Четврт века касније, у *Аутобиографији* коју је предао на чување Рукописном одељењу Матице српске, Федор Никић је читаву акцију описао као сукоб између „старијих” и „млађих”, уз напомену да се Васа Стајић у тај сукоб није мешао, него је остао „по страни”, као и његов најблискији пријатељ, новосадски професор Милан Петровић (1878–1952).⁴²

Средином 1930-их и Стајић је покушао и успео да „освоји” Матицу српску. Изабран је за председника, али је на том положају остао само годину дана. На почетку је добијао писма безрезервне подршке од бројних истомишљеника, како Срба, тако и Хрвата. Убрзо му је саопштено да је његов маневарски простор за реорганизовање Матице мањи него што је он очекивао. Историچار Васо Богданов (1902–1967), родом из Панчева, био је средином 1930-их запослен у Хрватском државном архиву у Загребу. Средином новембра 1935. упозоравао је Стајића да се у Загребу „на политичко поштење свакога појединца, а нарочито јавних радника, полаже велика пажња” и да је у Матици хрватској извршено својеврсно „морално чишћење”. Васи Стајићу је поручивао да је једна од његових главних дужности да ослободи Матицу српску од „свих режимских, полурежимских и бескичмењачких елемената војвођанских”. Милош Црњански је, по мишљењу Васе Богданова, био „најординарнији денунцијант и најбеднији слуга режима”. Стајићу је из Загреба поручено да са Црњанским „ниједан поштен интелектуалац (па ни војвођански)”, не би смео да сарађује.⁴³ Осећајући се изневереним од стране сарадника на које је највише рачунао, Стајић је поднео оставку.⁴⁴

Можда је осећај гриже савести навео најоданије Стајићеве поштоваоце, међу којима је била и Исидора Секулић (1877–1958), да му две године касније јавно одају признање поводом шездесетог рођендана. У посебној споменици су изречене похвале његовој трудољубивости, демократичности, искрености, доследности и другим, поштовања вредним врлинама. Милан Петровић је том приликом аутентично сведочио о Стајићевом националном идентитету. Приватни живот је био прави одраз Стајићевог односа према националном идентитету. Супруга Васе Стајића била је Хрватица, али у браку није имала прилику да осети „да није удата за Хрвата”, а њен супруг, Србин, потомак граничара из Баната (као и Пупин), није имао прилику да осети „да се није

⁴¹ Biljana Šimunović, *Matica srpska i jugoslovensko društvo* (Београд: Zadužbina Andrejević, 1997), 30–31.

⁴² РОМС, М. 12.447. „Биографија др Федора Никића, проф. унив. у пензији, са библиографијом, за Матицу српску” (Београд, 30. XII 1955), 17.

⁴³ С. Трећаков и В. Шовљански (прир.), *О Црњанском: архивалије*, 101–106.

⁴⁴ B. Šimunović, *Matica srpska i jugoslovensko društvo*, 41–42.

оженио Српкињом“. Милан Петровић је истицао да се детаљи из приватног живота неке могу учинити као нешто „ситно и безначајно“, али он је јавност позивао да се запита: „Није ли, међутим, ова хармонија нешто највише и најзначајније што је створио дух Васе Стајића? Веће и значајније од новог Србина и нове Војводине? Јер посматрани кроз призму породичног живота и нови Србин и нова Војводина добијају свој прави смисао.“⁴⁵

Стајићи су живели у Сремским Карловцима, а у пролеће 1941. је овај сремски градић, који је у историји Срба у Хабзбуршкој монархији имао изузетну улогу, укључен у састав усташке Хрватске. Стајићеве дневничке белешке из ратних година сведоче да је доживео дубоко разочарање због усташких злочина и масовног страдања Срба. Надао се да је 1941. била „најцрња у историји Србохрвата, да црња већ доћи не може и да је врхунац наше беде за нама, а не пред нама“. Ипак, забележио је свој неуспешни покушај самоубиства у септембру 1942. године, али је наредне, 1943. године, после савезничког искрцавања на Сицилију, правио планове „о свом животу и раду у совјетској Србији или Југославији“. Стајићева вера у југословенство била је ипак скоро скршена вестима о „крвавом програму Усташа – искоренити Србе из Босне, Херцеговине, Далмације и Хрватске“. После четири деценије складног заједништва, рат је утицао и на његов однос према супрузи: „док је она најљубазнија с усташама, ја не могу бити љубазан према њој, дурим се и ћутим. Није ми лако, а она, место са мном, изговори се са њима“.⁴⁶

* * *

За време Другог светског рата национални идентитет је на подручју Војводине, као и широм југословенске државе, постао један од најважнијих критеријума за опстанак или угроженост права на живот. Највише су страдали Срби, Јевреји и Роми, али и комунисти, као најодлучнији политички противници нацизма и фашизма. Организациона структура Комунистичке партије Југославије пресликана је после Априлског рата и на организацију народноослободилачког покрета. Војводина је у тој структури имала своје место. Партизански покрет имао је за циљ и ослобођење и револуционарни преображај државе и друштва.⁴⁷ Комунисти су у југословенској краљевини

⁴⁵ Милан Петровић, „Породични живот – који значи нешто више“, у: *Споменица Васи Стајићу (обновљено издање из 1938. године)* (Нови Сад: Војвођански клуб, Војвођанска академија наука и уметности, Историјски архив града Новог Сада, 2009), 160–165; Р. Кончар, н. д., 363–374.

⁴⁶ Васа Стајић, „У сутону живота. Други светски рат“, у: Зорица Хаџић (прир.), *Васа Стајић: прилози за аутобиографију* (Нови Сад: Матица српска, 2017), 212–214, 222, 237.

⁴⁷ Видети: Чедомир Попов (ур.), *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији: 1941-1945.* (Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за историју, 1984); Чедомир Попов и Јелена Попов. *Аутономија Војводине – српско питање. Друго допуњено издање* (Сремски Карловци: Кровови, 2000).

били на полицијским списковима за хапшење и пре окупације и отпор за њих није имао алтернативу. После напада Немачке на Пољску, спремност на свесно жртвовање постала је и партијска обавеза. Ширење идеолошких формула за револуционарни преображај друштва захтевало је мобилизацију становништва на заједничку борбу против окупационих власти и њихових сарадника, без обзира на националну припадност, чак и по цену одмазде окупационих власти над цивилним становништвом. Окупационе власти се нису устезале од кажњавања цивила због било какве манифестације отпора, а жртве су у различитим окупационим режимима, успостављеним на подручју данашње Војводине, већином били Срби, Јевреји и Роми.⁴⁸ Када је рат завршен, национални идентитет је постао судбоносан за Немце. Протерани су из Југославије, што је значило да је из Војводине исељена скоро трећина становништва.⁴⁹ Држава је одузела Немцима све што су поседовали и поделила њихову имовину колонистима, међу којима је највише било бораца из партизанских јединица, инвалида и њихових породица, као и породица настрадалих бораца и жртава окупационих власти. Већином су то били Срби из делова Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе, где су претходних година и најмасовније страдали. Културна интеграција Срба у Војводину после Другог светског рата није била једноставан задатак.⁵⁰

* * *

Васа Стајић се сврстао уз револуционарну власт. Изабран је за првог председника Матице српске у социјалистичкој Југославији, али није више имао снаге за велике подухвате. Здравље му је током рата било озбиљно нарушено

⁴⁸ Јосип Мирнић, „Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 35 (1963), 5–62; Шандор Вег, „Систем немачке окупационе власти у Банату: 1941–1944”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 35 (1963), 63–104; Петар Вукелић, „Окупациона власт и систем националне дискриминације у Срему за време ‘Независне државе Хрватске’”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 35 (1963), 105–138; Јованка Петковић, „Акција Виктора Томића у Срему”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 35 (1963), 139–164; Звонимир Голубовић, „Рација јануара 1942. у јужној Бачкој”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 35 (1963), 164–192.

⁴⁹ Видети: Zoran Janjetović, „Prilog proučavanju položaja folksdojčera u Jugoslaviji: 1944–1948”, *Istorija 20. veka*, 14, 1 (1996), 143–152; Zoran Janjetović, „Odlazak vojvođanskih Švaba – protjerivanje ili iseljavanje”, *Токови*, 3–4, (1997), 111–117; Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito: the disappearance of the Vojvodina Germans* (Beograd: s.n. 2000 [2005]).

⁵⁰ Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948* (Novi Sad: Matica srpska, 1984); Никола Л. Гаћеша, „Аграрна реформа и колонизација у Војводини 1945–1948”, у: Никола Л. Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије* (Нови Сад: Матица српска, 1995), 450–477; Ivana Dobrovojević Tomić, „Problemi u naseljavanju i prilagođavanju kolonista na život u Vojvodini u prvim godinama posle Drugog svetskog rata”, *Istorija 20 veka*, 2 (2021), 313–332. <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2021.2.dob.313-332>

и почетком 1947. године је преминуо.⁵¹ И његов најблискији пријатељ Милан Петровић, који је изабран за председника Матице када је Стајић преминуо, ближио се крају свог животног века. Био је већ тешко болестан када је у *Летопису Матице српске* објавио низ фрагмената из свог животописа. Описао је своје детињство и школовање у новосадској Великој српској православној гимназији, младалачки српски национализам, личне недоумице у време стварања југословенске државе. Његови аутобиографски записи изазвали су велику пажњу јавности. Проглашаван за врхунског мемоаристу, достојног наследника Доситеја Обрадовића.⁵² Међутим, преминуо је у лето 1952. и врло брзо је заборављен. Остао је занимљив само историчарима, који су у његовим сећањима налазили сликовите описе прилика у Новом Саду крајем 19. и на почетку 20. века, као и личности које су одиграле значајну улогу у стварању југословенске државе 1918. године.⁵³

За председника Матице српске је 1952. изабран књижевник Вељко Петровић, који је, слично као и Стајић, успоставио сарадњу са револуционарним властима. За време његовог мандата је постигнут *Новосадски договор* о српскохрватском језику као заједничком језику Срба, Хрвата и Црногораца (1954). Матица српска је у складу са тим документом 1960. објавила *Правонапис српскохрватског књижевног језика* и прве томове *Речника српскохрватског књижевног језика* (1967, 1969). Иако се могло чинити да су тако разрешене недоумице о језику, као темељу националне интеграције, договор се врло брзо претворио у повод за расправу и сукобе, и то не само међу лингвистима.⁵⁴

Југословенство Вељка Петровића било је неупитно и у време монархистичког и у време комунистичког ауторитарног режима, као и вера у сродност Срба и Хрвата. Ипак, у лето 1957. године је у писму познанику из Новог Сада признао да се каје због свог безрезервног подржавања југословенског национализма 1930-их. Време је, према његовом искуству, показало да је политика југословенског унитаризма, за коју се тада залагао, била „луда и кобна за Србију” и да је успела само да разјари „стеклише, ватиканце, франковце у југословенској кожи”. Себи је замерао што то раније није увидео: „А и мени су се отвориле очи, проклете очи као у старца Вујадина! Боље да ћутим – јер сви смо криви.”⁵⁵

⁵¹ Видети: Ненад Дошлић, *Матица српска: 1941–1951* (Нови Сад: Матица српска, 2011).

⁵² Милан Петровић је био родом из Чакова у Банату, где је рођен и Доситеј Обрадовић.

⁵³ Биљана Шимуновић-Бешлин, „Заборављени мемоариста”, у: Милан Петровић, *Успомене* (Нови Сад: Градска библиотека, Матица српска, 2016), 9–66.

⁵⁴ Видети: Слободан Селинић, *Србија и језички сукоб у Југославији 1967* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2017); Вељко Ж. Брборић, „Језички спорови после ‘Новосадског књижевног договора’: од ‘декларације’ до ‘предлога’”, *Српски језик: студије српске и словенске*, 26, 1 (2021), 219–236. <https://doi.org/10.18485/sj.2021.26.1.12>

⁵⁵ Коста Милутиновић, „Из преписке са Вељком Петровићем”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 38, 3 (1990), 483–500.

Смена генерација у Матици српској одиграла се средином 1950-их година спонтано, упркос настојању револуционарних власти да контролишу научно, књижевно и уметничко стваралаштво. Управљање Матицом је 1956. поверено Радомиру Радујкову (1913–1982), који је током претходне деценије показао одличне резултате као руководилац новосадским културним и уметничким „предузећима”. Био је родом из новосадске занатлијске породице. Школовао се у гимназији у Новом Саду, а почетком 1930-их студирао шумарство у Загребу, где је основао клуб студената из Војводине, назван по Михаилу Полит Десанчићу. Комуниста је био од 1938. и лично је познавао Јосипа Броза. Иако је рат провео у заробљеничком логору и није учествовао у народноослободилачкој борби, уживао је велико поверење комунистичких власти, не само на градском већ и на вишим нивоима. Када се из заробљеништва вратио у Нови Сад, одмах је ангажован у апарату за агитацију и пропаганду. Биран је за члана покрајинских партијских и државних органа, а истакао се као председник Градског народног одбора, односно револуционарни градоначелник Новог Сада (1951–1952). Скоро све његове активности, међутим, сведоче о његовом настојању да се у Новом Саду и Војводини обнови и очува српска културна традиција. Почетком 1950-их успротивио се преименовању Српског народног позоришта у Војвођанско. С друге стране, успешно је издејствовао да новинско-издавачко предузеће *Слободна Војводина*, које је издавало истоимени лист, покренут за време рата, добије име – *Дневник*. То се догодило управо на стоту годишњицу од оснивања листа *Србски дневник*, који је 1852. покренуо Данило Медаковић.⁵⁶ Радујков је постављен за управника Српског народног позоришта 1954. и на том положају се задржао до 1958. Током тог раздобља иницирао је оснивање југословенског позоришног фестивала у част Јована Стерије Поповића – Стеријиног позорја.⁵⁷

Матица српска је управо за време док је Радомир Радујков био председник трансформисана у научну установу. Основана су научна одељења и рукописно одељење, као специфичан институционални архив, у којем би се чувала рукописна заоставштина угледних сарадника ове установе. Залагао се и за установљавање посебних награда Матице српске за књижевне саставе студената и ученика средњих школа, као и награда за оригинална књижевна дела, названих по српским песницима – Бранку Радичевићу и Јовану Јовановићу

⁵⁶ Први број *Српског дневника* објављен је 21. јуна 1852. Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској: 1791–1914* (Нови Сад: Матица српска, 1982), 106–123, 142–155.

⁵⁷ М. Л. [Милена Лесковац], „Радујков, Радомир Раша”, *Енциклопедија Српског народног позоришта* [Електронско издање] (Нови Сад: СНП, 1972–). <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=14889> (Приступљено: 20. јуна 2023).

Змају. Библиотека и Галерија постале су организационо самосталне, везане за Матицу српску званичним називима и процедуром избора руководства.⁵⁸

Најближи сарадници Радомира Радујкова су у Матици били Младен Лесковац (1904–1991) и Бошко Петровић (1915–2001). Младен Лесковац је био родом из Старог Сивца. За разлику од већине новосадских књижевних и научних стваралаца, није се школовао у најстаријим српским гимназијама у Сремским Карловцима и Новом Саду. Школовао се у гимназији у Сомбору, где је овладао мађарским језиком, а потом студирао књижевност у Београду. Када је завршио студије, вратио се у Сомбор и започео каријеру гимназијског професора. Писао је поезију, књижевне критике, научне прилоге из области историје српске књижевности 18. и 19. века. Његови радови су објављивани од средине 1920-их година у *Летопису Матице српске* и *Српском књижевном гласнику*, као и другим књижевним часописима. Врло брзо је добио посао у Новом Саду, али је после успостављања мађарске окупације 1941. отпуштен. Рат је провео повучено, одбијајући било какву сарадњу са мађарским властима. Иако није био комуниста, уживао је углед некомпромитованог интелектуалца и 1945. је постављен за управника Библиотеке Матице српске. Значајно је допринео трансформацији Матице српске у научну установу када је 1953. покренуо *Зборник за књижевност и језик*.⁵⁹

Бошко Петровић је био десетак година млађи од Лесковца, германиста, школован средином 1930-их година у Београду. У пролеће 1941. је мобилисан, заробљен и спроведен у Немачку. Успео је да се из заробљеничког логора врати у Нови Сад већ крајем 1941. Ратне године је провео сређујући библиотеку некадашње Велике српске православне гимназије у Новом Саду. После рата био је ангажован као новинар у *Слободној Војводини*, а од 1947. као главни и одговорни уредник Издавачког предузећа Матице српске.⁶⁰ Превео је бројна

⁵⁸ Миливој Николајевић, „In memoriam. Радомир-Раша Радујков (1913–1982): дугогодишњи председник Матице српске”, *Рад Матице српске*, 19 (1982), 100–103; Јелена Ковачек, „Радомир Радујков у Матици српској”, *Годишњак Библиотеке Матице српске* (1998), 172–178.

⁵⁹ Када је 1954. осниван Филозофски факултет у Новом Саду, изабран је за редовног професора, шефа катедре за књижевност и првог декана. Од 1958. до 1964. био је уредник *Летописа Матице српске*. Почетком 1960-их је изабран и за дописног члана Српске академије наука и уметности, а за редовног 1970. Изабран је за председника Матице 1969. и на том положају је остао читаву деценију. Радован Поповић, *Велики господин. Младен Лесковац – њим самим* (Нови Сад: Матица српска, 2017); Б. Кв. [Божидар Ковачек]. „Лесковац, Младен”, *Енциклопедија Српског народног позоришта*, [Електронско издање] (Нови Сад: СНП, 1972–), <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=5608> (Приступљено: 20. јуна 2023).

⁶⁰ Д. Пв. [Душан Попов], „Петровић, Бошко“, *Енциклопедија Српског народног позоришта*. [Електронско издање] (Нови Сад: СНП, 1972–), <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=8654> (Приступљено: 20. јуна 2023).

дела која се могу сврстати у класике немачке књижевности. Пасионирано се бавио проучавањем историје српске књижевности 18. и 19. века.⁶¹

На иницијативу Бошка Петровића, у Издавачком предузећу Матице српске се 1949. године запослио млади књижевник Александар Тишма (1922–2003),⁶² који је рат провео у Новом Саду и Будимпешти. За време рата био је угрожен превасходно због свог српско-јеврејског порекла. За време студија у Будимпешти одлучио је да буде писац и да пише на српском, иако то није био језик којим је најбоље владао. Та одлука је у његовом дневнику забележена 1943. и описана као „себична позадина национализма”. Док се колебао на којем ће језику писати, био је „безмало равнодушан према васкрсу српске, односно југословенске државе”. Када је одлучио да буде српски књижевник, у њему се јавила забринутост за судбину Српства – желео је да народ за који првенствено пише „буде што снажнији и значајнији”.⁶³

Александар Тишма је до краја 1950-их преиспитивао свој национални идентитет и закључио да се не осећа „припадником народа који је изабран, већ изабраником без народа, над свим народима, над светом подељеним на народе уопште”.⁶⁴ Неколико деценија касније назвао је свој однос према националном идентитету за време и првих година после Другог светског рата „илузијом утапања”, која се ломила и сломила једнако као што би се сломила и било где другде, јер није у складу са његовом природом.⁶⁵

Средином 1950-их је за управника Библиотеке Матице српске постављен Борислав Михајловић Михиз (1922–1997).⁶⁶ Само две године млађи, Тишма је у дневник забележио да се ради о „премештају по казни”, али ће „политичком прогнаннику” у Новом Саду бити обезбеђен чак и стан.⁶⁷ Михајловић је био родом из Срема, одакле је са породицом избегао 1941. у Србију под немачком војном окупацијом. У Београду је за време студија и на почетку публицистичке и књижевне каријере створио круг поузданих пријатеља,

⁶¹ Бошко Петровић, „О Србима, о србовању, о грађанима, о прошлости и о још понечем”. *Летопис Матице српске* 381, 2 (1958): 119–134.

⁶² Божидар Ковачек, „Тишма у Матици српској”, у: *Повратак миру Александра Тишме*, ур. Јован Делић, Светозар Кољевић и Иван Негришорац (Нови Сад: Матица српска, Огранак САНУ у Новом Саду, 2005), 332–338.

⁶³ Aleksandar Tišma, *Dnevnik 1942–1951 (Postajanje)* (Novi Sad: Matica srpska, 1991), 59.

⁶⁴ Aleksandar Tišma, *Dnevnik: 1942–2001* (Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001), 322.

⁶⁵ Марко Чудић, „Хунгаролошка концепција Александра Тишме”, *Књижевна историја*, 163 (2017), 131. https://arhiva.knjizevnaistorija.rs/editions/163/7_Cudic.pdf Видети: Јелена Ангеловски, „Прозни опус Александра Тишме” (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2014).

⁶⁶ Видети: Владан Бајчета, *Борислав Михајловић Михиз: критичар и писац* (Нови Сад: Матица српска, 2021); Владан Бајчета, *Књижевно дјело Борислава Михајловића Михиза* (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2015).

⁶⁷ A. Tišma, *Dnevnik: 1942–2001*, 269.

талентованих и креативних младих људи, који су, мање или више успешно, балансирали између отпора и блискости са комунистима. Ипак, у том кругу био је и Добрица Ћосић (1921–2014), писац и публициста, један од врло утицајних партијских лидера. Ћосић је био и један од покровитеља *Недељних информативних новина*, часописа познатијег по акрониму назива – *НИН*. Михиз је познавао и Стевана Дороњског (1919–1981), партијског и покрајинског функционера, јер су приближно у исто време били гимназијалци у Сремским Карловцима. Захваљујући таквим везама није прогоњен због подршке Миловану Ђиласу (1911–1995), који се у то време сукобио са партијским и државним врхом, него само „склоњен” у Нови Сад.⁶⁸

Млади Михиз је у Новом Саду за ансамбл Српског народног позоришта саставио поетски колаж под насловом *Војводина – поетска панорама у два дела*. Премијера драмске адаптације стихова српских песника из различитих области Војводине, писаних од 18. до 20. века, одржана је крајем новембра 1956. Поетски колаж о Војводини добио је јавне похвале на страницама новосадског листа *Дневник* и београдском часопису *НИН*. У критикама је истицано да представа изазива код публике „дивне емоције побуне и бола, ведрине и смеха”. Почетком децембра је Српско народно позориште гостовало у Атељеу 212 и наишло на врло леп пријем.⁶⁹

Михизова сценска антологија српског песништва Војводине није, ипак, наишла на једнодушно одобравање, нарочито не у најмлађој генерацији новосадских комуниста. Одмах после првог извођења, у новосадском омладинском часопису *Поља* објављена је врло оштра критика, под насловом „Српска Војводина Борислава Михајловића”. Критичар је био Александар Форишковић (1932–1990),⁷⁰ у то време студент историје на Филозофском факултету у Београду. Већ у првим реченицама опширног текста Форишковић је био експлицитан: „То није Војводина у којој живимо и чију историју познајемо. То је Војводина која живи на крсним славама (и данас, године 1956-те), уз воштанице и тропаре. Оних неколико речи из конференсе, у којој се помиње Народна револуција и стихови Јована Поповића, је само да се задовољи форма и удовољи властима. То није Војводина војвођанских Срба. То је Војводина великосрпске, мало и велико грађанске чаршије.” Бориславу Михајловићу је препоручио, именом и презименом, војвођанске песнике који нису Срби, а чији би стихови морали да буду уврштени у нову верзију поетске панораме о Војводини. Форишковић је указао и на српске песнике

⁶⁸ Borislav Mihajlović Mihiz, *Autobiografija – o drugima*, Том 1–2. Beograd: Evro-Giunti, 2008, 434–435; Ranko Končar i Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski, Odbrana autonomije Vojvodine* (Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2011), 46–47, 196.

⁶⁹ Бојана Поповић, „Живот и дело Борислава Михајловића Михиза” (Докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 2015), 214–216.

⁷⁰ Н. [Никола] Л. Гаћеша, „Александар Форишковић (1932–1990), In memoriam”. *Истраживања*, 13 (1990), 313–314.

који су писали социјалну и револуционарну поезију, а које је Михајловић неправедно изоставио из свог поетског колажа. Форишковићев закључак био је недвосмислен – „Сигурно је једно: да је *Поетска панорама Војводине*, како ју је направио Борислав Михајловић, **одбрана великосрпства** са његових **малограђанских бастiona** (наглашено у оригиналу, прим. Б. Ш. Б.), а одавде до чистокрвног шовинизма прилично је близу.”⁷¹ Представа ипак није забрањена. Имала је у Новом Саду више од двадесет извођења пред више од шест и по хиљада гледалаца, а играна је и пред публиком у Загребу и Љубљани.⁷²

* * *

После завршетка народноослободилачког рата и комунистичке револуције Милош Црњански је остао у емиграцији, страхујући да би се нашао на удару нових југословенских власти, превасходно због свог публицистичког рада у југословенској краљевини.⁷³ Преписка која се чува у Рукописном одељењу Матице српске показује да је његов страх био оправдан, јер је крајем 1950-их било оних који су се згражали над могућношћу да Црњански својом појавом и новим делима утиче на нове генерације читалаца, да се послератна омладина „враћа на време пре 30 година и преживљава што смо ми већ једном преживели”.⁷⁴ Међутим, оних који су желели повратак Милоша Црњанског било је много више. У Суботици су 1956. у једној књизи објављене *Сеобе и Дневник о Чарнојевићу*.⁷⁵ У Новом Саду је 1959. објављен и превод *Сеоба* на мађарски језик. Било је то, заправо, поновљено издање превода, који је уочи напада на Југославију штампан у Будимпешти и о којем је Младен Лесковац објавио приказ у *Српском књижевном гласнику*.⁷⁶

Почетком 1960-их је, на иницијативу Младена Лесковца, у *Зборнику за књижевност и језик*, сто година после првог издања на руском, објављен српски превод мемоара Симеона Пишчевића. Мемоари су објављени у неколико наставака под насловом *Извештај о доживљајима капетана Симеона Степанова Пишчевића, генерал-мајора и кавалера ордена Св. Ђорђа, о његовом рођењу, животу, васпитању, учењу, почетку службе, пресељењу у*

⁷¹ Aleksandar Forišковић, „Srpska Vojvodina Borislava Mihajlovića”, *Polja*, 16–17 (1956), 2, 13.

⁷² Ј. М. [Јован Миросављевић], „Војводина – поетска панорама у два дела. Избор текстова Борислав Михајловић Михиз”, *Енциклопедија Српског народног позоришта* [Електронско издање] (Нови Сад: СНП, 1972–). <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=17304> (Приступљено 20. јуна 2024).

⁷³ Милош Црњански, *Политички списи*. Прир. Зоран Аврамовић (Београд: Сфаирос, 1989).

⁷⁴ С. Трећаков и В. Шовљански (прир.), *О Црњанском: архивалије*, 109–131.

⁷⁵ Милош Црњански, *Сеобе / Дневник о Чарнојевићу* (Суботица: Минерва; 1956).

⁷⁶ Milos Crnjanski, *Örökös vándorlás: regény* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941); Milos Crnjanski, *Örökös vándorlás* ([Novi Sad]: Forum, 1959); Младен Лесковац, „Југословенски писци на мађарском језику”, *Српски књижевни гласник*, књ. 62, св. 7 (1941), 549–553.

далеку земљу, о војничким делима и разним доживљајима његовим које му је донела срећа и несрећа, писао својом руком и сакупио из разних својих ранијих записа, довео до 1785. године.⁷⁷ Српска књижевна задруга је 1963. објавила Пишчевићево дело под насловом *Мемоари*, илустровано цртежима његовог савременика Захарија Орфелина (1726–1785).⁷⁸ Почетком 1970-их Бошко Петровић је у *Летопису Матице српске* објавио један опширан чланак о мемоарима Симеона Пишчевића.⁷⁹ Тај чланак је био најави другог издања *Мемоара*, објављеног 1972. године, а у чијем је објављивању учествовала и Матица српска.⁸⁰

Популарност аутобиографских текстова Срба, који су се у Панонску низију насељавали и из ње исељавали током протеклих векова, била је подстакнута приликом за ново читање и промишљање више од хиљаду страница *Сеоба*, „романа једног нација”.⁸¹ Наиме, Српска књижевна задруга је почетком 1960-их објавила роман Милоша Црњанског под насловом *Друга књига Сеоба*.⁸² Ускоро су почеле и припреме за издавање сабраних дела Милоша Црњанског. У овај пројекат су се, поред новосадске Матице српске, укључиле и издавачке куће из Београда, Загреба и Сарајева (1966).⁸³

* * *

Комунистичка елита је у Војводини трагала за новим, револуционарним идентитетом, „очишћеним” од вековне прашине и српске патине. Потреба да се трајно обезбеде „тековине револуције” у Војводини навеле су Одбор Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР) Социјалистичке Републике Србије за Војводину да средином 1950-их година покрене едицију *Војводина у борби*. У едицији је планирана и серија под насловом *Сећања*. Некадашњи партизани писали су ратне хронике појединих насеља и војних јединица, описивали упечатљиве доживљаје и ликове сабораца. Систематски су подстицани да пишу о личним искуствима из рата и револуције. Књиге су штампане уз финансијску подршку покрајинских државних и партијских

⁷⁷ Ђ. Ђурић, н. д., 53.

⁷⁸ Симеон Пишчевић, *Мемоари* (Београд: Српска књижевна задруга, 1963).

⁷⁹ Бошко Петровић, „Симеон Пишчевић и његови мемоари”, *Летопис Матице српске*, књ. 407, св. 2 (1971), 123–146.

⁸⁰ Симеон Пишчевић, *Мемоари* (Нови Сад; Београд: Матица српска; Српска књижевна задруга; 1972).

⁸¹ Зоран Глушчевић, „Роман једног нација”, *Књижевне новине*, 186 (24. децембра 1962), 3.

⁸² Милош Црњански, *Сеобе и Друга књига Сеоба*, 1–2 (Београд: Српска књижевна задруга, 1962).

⁸³ Задужбина Милоша Црњанског / Милош Црњански / Библиографија [Internet] <https://www.mcrnjanski.rs/index.php?str=all.php&sir=sira&sub1=5&sub2=12&lang=cyr>

органа.⁸⁴ Очекивало се да ће увид у доживљаје, искуства и осећања учесника народноослободилачког рата подстаћи послератне генерације на преиспитивање традиционалних концепата националног идентитета.

У масовној продукцији аутобиографских извора о рату и револуцији у Војводини посебно се издваја дело једног од најутицајнијих политичара тога доба, Јована Веселинова Жарка (1906–1982).⁸⁵ Веселинов је био родом из сиромашне сељачке породице из Баната. Упознао се са социјалистичким и комунистичким идејама још као дечак. Уместо да се посвети обради земље, што су родитељи од њега очекивали, отишао је од куће и учио разне занатске вештине, нарочито обраду метала, радећи за надницу. Са 17 година се запослио у смедеревској железари, са 20 у једној текстилној фабрици у Београду, у којој се, превасходно захваљујући политичким везама власника, израђивала „чоја за војску и жандармерију”. У његовој породици је било комуниста и пре њега, па се чинило логичним да се ангажује у борби за права радничке класе. После погибија Жарка Зрењанина (1902–1942) и Светозара Марковића Тозе (1913–1943), Веселинов је био најутицајнији и најискуснији комуниста у Војводини за време Другог светског рата. После рата је сматран једним од најпреданијих извршилаца партијских директива у Војводини, нарочито у процесу спровођења аграрне реформе и колонизације, као и принудног откупа у пољопривреди и обрачунавања са „кулацима” у Војводини (1945–1952).⁸⁶ Његов аутобиографски колаж под насловом *Сви смо ми једна партија* објављен је 1971.⁸⁷ Наслов дела је требало да укаже да је комунистима национални идентитет неважан, јер су у Војводини сви, без обзира на национално порекло, посвећени општем напретку покрајине и свих њених становника.

Државно-правни статус Војводине је крајем 1960-их и почетком 1970-их био у фокусу јавности, превасходно због промена које је донело усвајање новог југословенског устава 1974.⁸⁸ То је дошло до изражаја приликом превођења књиге на мађарски језик. Наслов је измењен и гласио је: *Рађање*

⁸⁴ Michael Antolović, „Only those who have shown in deed that they are in favor of socialist self-governance can engage in writing and teaching of history” – The rise and fall of ‘Vojvodinian historiography’ (1968–1993)”, *Istorija 20. veka*, 2 (2022), 288. <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2022.2.ant.277-300>

⁸⁵ Јован Веселинов Жарко, „Мој отац”, *Летопис Матице српске*, 429, 5 (1982), 936–940.

⁸⁶ Видети: Јелена Попов, *Народни фронт у Војводини (1944–1953)* (Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за историју, 1986); Јелена Попов, *Драма на војвођанском селу (1945–1952)*, *Обавезни откуп пољопривредних производа* (Нови Сад: Платонеум, 2002).

⁸⁷ Јован Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија* (Нови Сад: Савез удружења бораца НОР САП Војводине, 1971) [Јован Веселинов Жарко, *Сви смо ми једна партија*, 2. допуњено изд. (Сремска Митровица, Нови Сад: Сремске новине, Институт за историју, 1980)].

⁸⁸ Видети: Бјелица, Слободан, *Спорови око аутономије Војводине, Књига прва: 1961–1974* (Београд: Службени гласник, 2015).

аутономне Војводине: сећања.⁸⁹ Преводачка интервенција је требало да укаже да књига говори о улози комуниста у стварању новог концепта Војводине за време народноослободилачког рата и улози Јована Веселинова у том процесу. Наиме, када је Комунистичка партија Хрватске покушала да прошири своје надлежности на територију Срема, управо је он у јануару 1943. формулисао циљеве покрајинске партијске организације: „Наша партија стоји на становишту да Војводина, у коју улазе Срем, Банат, Бачка и Барања, чини једну целину, с обзиром на своју многонационалну структуру.” Веселинов је учествовао и у оснивању Покрајинског народноослободилачког одбора за Војводину (1943), као и Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС), у новембру 1944. У априлу 1945. је сазвао конференцију покрајинске партијске организације на којој је прихваћен став да Војводина треба да буде аутономна покрајина у саставу Србије, превасходно зато што Срби у Војводини чине „релативну већину”. Почетком априла 1945. се и највиши револуционарни орган власти у Војводини (Главни народноослободилачки одбор) изјаснио за прикључење Војводине Србији. Ту одлуку је прихватио АСНОС, али је крајем јула 1945. у Новом Саду, поводом овог питања одржана и Скупштина изасланика народа и народности Војводине. На овом скупу су, осим Срба, говорили и представници Хрвата, Румуна, Русина, Словака и Мађара, као и Јевреја. Заједно су, у патриотској и револуционарној атмосфери, донели одлуку о „прикључењу” аутономне покрајине Војводине федералној Србији”.⁹⁰

На основу аутобиографског предлошка који је креирао Јован Веселинов било је могуће приступити уметничком обликовању и популаризацији хибридног (над)националног идентитета, који проистиче из хетерогеног националног састава становништва, револуционарне традиције, просторних, привредних и културних специфичности Војводине, уз пуно поштовање чињенице да је Војводину изнедрила борба Срба за уједињење са матичном државом. Очекивало се да ће тако бити подстакнут динамичнији развој осећања припадности јединствено шароликој заједници различитих нација у Војводини. За уметничку интерпретацију аутобиографског дела Јована Веселинова ангажован је угледни и међународно признати композитор Рудолф Бручи (1917–2002), сарадник Српског народног позоришта и директор средње музичке школе у Новом Саду.⁹¹ Новосадској публици је у октобру 1979. представљен ораторијум за рецитаторе, солисте, мешовити хор и симфонијски оркестар, под насловом *Сви смо ми једна партија*. Дело је изведено

⁸⁹ Jovan Veselinov Žarko, *Az autonóm Vajdaság születése: emlékezések* (Újvidék: Forum, 1975, 1983²).

⁹⁰ Јелена Попов, „Активност покрајинског руководства НОР-а и револуције у Војводини на реализовању идеје о аутономији (1941–1945)”, *Истраживања*, 13 (1990), 193–212.

⁹¹ Немања Совтић, *Несврстани хуманизам Рудолфа Бручија: композитор и друштво самоуправног социјализма* (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2016).

30 пута пред скоро 12.000 гледалаца.⁹² Парола: „Сви смо ми једна партија!” добила је нови значај после смрти Јосипа Броза Тита (1980). На основу сећања Јована Веселинова Жарка креирана је телевизијска серија под насловом *База на Дунаву*, емитована 1981. на Радио-телевизији Нови Сад.⁹³ Чинило се да је оправдано да се објави друго издање, како оригинална верзија на српском, односно српско-хрватском језику (1980), тако и мађарски превод (1983). До средине 1980-их књига је преведена и на румунски језик.⁹⁴

Упркос интензивном промовисању, аутобиографско дело Јована Веселинова Жарка је полако падало у сенку сукоба између водећих личности у партијским и државним структурама у Војводини и Србији. Спорови су почели још крајем 1960-их година. Иако је владало уверење да ће бити разрешени усвајањем последњег југословенског Устава (1974), догодило се сасвим супротно. Најважније уставне одредбе остављале су простор за различита тумачења уставних одредби о статусу република у Југославији, а у Србији је отворено питање равнотеже власти између републике и аутономних покрајина у њеном саставу.

Водећи „идеолог” војвођанске политичке елите био је у то време Душан Поповић (1921–2016), пореклом из угледне новосадске породице, син некадашњег првог бана Дунавске бановине, доцније и сенатора, грађевинског инжењера и архитекте Даке Поповића (1886–1967). Школовање је започео у Сремским Карловцима, али је као сенаторски син и припадник највишег друштвеног слоја у југословенској краљевини, школовање завршио у елитној београдској гимназији. Уочи Другог светског рата започео је студије грађевине. У то време се зближио са утицајним југословенским комунистима, што је било од пресудног значаја у његовом даљем животу. После рата се усавршавао у партијској политичкој школи и одмах био укључен у партијски апарат за агитацију и пропаганду. О мери његове оданости партији и револуцији можда најбоље сведочи то што је управо њему поверено да у *Књижевним новинама* 1950. објави једну од првих осуда „Јеретичке приче” Бранка Ћопића.⁹⁵

Душан Поповић је интензивно и са великим ентузијазмом учествовао у „споровима око аутономије Војводине”, а после усвајања Устава из 1974. године уложио је много труда да и теоријски и у пракси докаже да Војводина испуњава све услове за самостални развој, независна од Србије. Наступао је са позиције руководиоца Социјалистичког савеза радног народа Војводине

⁹² Ј. М. [Јован Миросављевић], „Сви смо ми једна партија”. *Енциклопедија Српског народног позоришта*. [Електронско издање] (Нови Сад: СНП, 1972–), <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=16065> (Приступљено: 20. јуна 2023).

⁹³ Josip Babel, „Koreni revolucije: povodom igrane serije ‘Baza na Dunavu’ TV Novi Sad, snimljene po knjizi memoara ‘Svi smo mi jedna partija’ Jovana Veselinova Žarka”. *Dometi*, 26 (1981), 97–102.

⁹⁴ Jovan Veselinov Žarko, *Un partid sintem cu toții* (Panciova: Libertatea, 1985).

⁹⁵ Dušan Popović, „Klevetnička satira”, *Književne novine, Organ Saveza književnika Jugoslavije*. 24. oktobar 1950, 2–3.

(ССРНВ), организације која је симболизовала „политички плурализам” у једнопартијском поретку. Једна од његових замисли била је да се у Војводини образује посебна академија наука и уметности. Могло се очекивати да таква идеја неће наићи на одушевљење у Матици српској, али је нису одобравали ни многи Поповићеви партијски другови. Испланирао је и капитални пројекат за будуће војвођанске академике – издару *Енциклопедије Војводине*. Себе је поставио на чело уређивачког одбора.⁹⁶

Александар Тишма је почетком 1960-их у свој дневник забележио да сматра неостваривом замисао да припадници различитих националних заједница усвоје војвођански идентитет као заједнички. По његовом мишљењу, код Срба би свако истицање војвођанске посебности превасходно подстицало традиционални српски национализам, „пошто је за њих Војводина симбол националног конзервирања”. С друге стране, одрицање од „војвођанства” Србе не би мотивисало да крену „преко границе, у иреденту”. Чинило му се да комунистичка елита не увиђа колико је опасно наметати овај концепт Мађарима у Војводини. Почетком 1970-их, међутим, у дневник је записао: „Српство – коме припадам именом – доживљује пораз историјске и психолошке мисије: да буде ујединитељ јужних Словена. Воља за самосталношћу осталих народа нагони га да се и само повуче у своје границе, чак у најуже границе, које нису границе српства, него Србије, где живи само 60% нације.” Наслућујући да су „језички сукоби” у Југославији најава потпуног раскола између Хрвата и Срба, Тишма је у дневник записао да је добро што у попису становништва, који је вршен почетком 1971. године, може да се изјасни као „национално неопредељен”. То му је причињавало „велико олакшање, чак сатисфакцију”. Могао је да живи у складу са начелима која су га водила кроз мрачно доба Другог светског рата: „не мешати се, само слушати, а не говорити, јер ниси оно за што те држе (Србин или Јеврејин, свеједно), али то не смеш отворено рећи: пуца се”. Сматрао је да такво понашање одговара његовој нарави и карактеру и да би исту позицију задржао „у било којој земљи чим би дошло до кризне ситуације: у Америци поводом Вијетнама или Црнаца, у Француској поводом антиамериканизма, итд.”. За роман *Употреба човека* добио је 1976. престижну Нинову награду. Међутим, 1979. није одбио понуду Душана Поповића да буде изабран за једног међу првих 15 академика ВАНУ.⁹⁷

⁹⁶ Слободан Бјелица је уочио да се Душан Поповић у образлагању историјских основа Војвођанске академије наука и уметности (ВАНУ) „није позивао на традиције НОР-а и радничког покрета, него на Карловачки круг митрополита Стефана Стратимировића, темишварско Друштво љубитеља књижевства српског Димитрија Тирола, шишатовачко Српско језикоиспитателноје друштво Лукијана Мушичког, Матицу српску и Друштво српске словесности, као и на нека мађарска научна удружења из XIX века”. Слободан Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине, Књига друга: 1974–1988* (Београд: Службени гласник, 2021), 84–88.

⁹⁷ А. Тишма, *Dnevnik: 1942–2001*, 412, 535, 620, 669.

Матица српска је 1979. објавила ново, латинично издање аутобиографије Михајла Пупина.⁹⁸ Десет година касније Пупиново дело је објављено као четрнаеста књига у едицији под насловом *Српска књижевност: Мемоари, дневници, аутобиографије* издавачке куће Нолит из Београда.⁹⁹ У овој едицији објављена су и аутобиографска дела из 18. и 19. века, углавном из пера Срба из Хабзбуршке монархије. Поред Пупинове, објављена је и аутобиографија Милутина Миланковића (1879–1958), још једног међународно признатог српског научника.¹⁰⁰ Било је то, заправо, друго издање Миланковићеве аутобиографије, јер је дело под насловом *Успомене, доживљаји, сазнања*, први пут штампано као издање Одељења за природно-математичке науке Српске академије наука. Прва два тома штампана су за време док је Миланковић још био жив (1952, 1957). Трећи том, у којем Миланковић пише о најранијем детињству и младости, објављен је на стоту годишњицу од његовог рођења (1979).¹⁰¹

Милутин Миланковић био је двадесетак година млађи од Пупина, родом из Даља, градића у близини ушћа Драве у Дунав, који се данас налази у Осјечко-барањској жупанији у Републици Хрватској. Свој животопис је започео описујући претке, које је, као и Пупин, замишљао у поворци најугледнијих српских породица које су се, предвођене патријархом Арсенијем Чарнојевићем, крајем 17. века преселиле на северну обалу Дунава и Саве. Миланковићеви преци нису били неустрашиви и одани граничари у служби хабзбуршких царева и царица, него вешти трговци, који су настојали да се „узвисе” у складу са друштвеним нормама 18. столећа и државе у коју су се доселили као избеглице. Прадеда прадеде Милутина Миланковића, извесни Миланко, настанио се у даљском атару, не као војник и граничар и „не да обрађује земљу, већ да тргује коњима и стоком”. Тежња за друштвеним успехом, удружена са урођеним талентима и радном дисциплином, омогућиле су члановима ове породице да у Хабзбуршкој монархији постигну „ранг интелектуалаца и факултетлија већ својим трећим коленом”. И Миланковић се, као и Пупин, сећао породичних дружења, која су била пресудна у очувању

⁹⁸ Mihajlo Pupin, *Sa pašnjaka do naučenjaka* (Београд; Нови Сад: Народна књига; Матица српска; 1979).

⁹⁹ Михајло Пупин, *Са пашињака до научењака* [Српска књижевност. Мемоари, дневници, аутобиографије 18] (Београд: Нолит, 1989).

¹⁰⁰ Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји, сазнања*, 1–2. [Српска књижевност. Мемоари, дневници, аутобиографије 19] (Београд: Нолит, 1989).

¹⁰¹ Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји и сазнања из година 1909. до 1944* (Београд: САН, Одељење математичких наука, 1952); Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји и сазнања: после 1944* (Београд: САН, Одељење природно-математичких наука, 1957); Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји и сазнања – детињство и младост (1879–1909)* (Београд: САНУ: Одељење природно-математичких наука, 1979).

усменог предања о пореклу и националном идентитету. У Миланковићевој породици, међутим, развијен је обичај да се „од породичних докумената и успомена ништа не разноси”. Куће Миланковића биле су „нека врста породичних музеја”, у којима су се чували документи (изводи из матичних књига крштених, венчаних, школска сведочанства, белешке, писма и др.), али и урамљени портрети предака, укључујући и њихове жене, сликани рукама школованих сликара.¹⁰²

Нолитова едиција *Српска књижевност: Мемоари, дневници, аутобиографије* обухватила је и аутобиографска дела учесника народноослободилачке борбе, али се може сматрати и својеврсном најавом великих јубилеја у историји Срба. Од Косовског боја до 1989. године прошло је шест векова. Од Велике сеобе, у којој су учествовали и Пупинови и Миланковићеви преци, минула су три столећа до 1990. Аутобиографска дела два научника светског угледа сведочила су о њиховом поимању националног идентитета као златне нити која их повезује са прецима. Тај образац је масовно прихваћен међу Србима у време обележавања великих годишњица Косовске битке и Велике сеобе.

* * *

Потреба да се јавно говори о индивидуалним искуствима и доживљајима Срба током 20. столећа подстакла је ауторе из генерације рођене у југословенској држави да се осврну на своју и прошлост државе у којој су живели, а која се пред њиховим очима распадала. Национални идентитет представља изузетно значајну тему у аутобиографском опусу исписника 20. века, који су се формирали у ауторитарној југословенској монархији, преживели Други светски рат, а онда живели и стварали у ауторитарној југословенској федерацији. Још током 1980-их година, најпре фрагментарно, у књижевним часописима, а потом и као посебна издања, објављени су аутобиографски записи Борислава Михајловића Михиза и дневничке белешке Александра Тишме.

Михизово дело под насловом *Аутобиографија – о другима* објављено је 1990. Књига је доживела изузетну популарност, па су штампана још два издања. Тираж је за три године премашио бројку од 10.000 примерака.¹⁰³ Михиз је преминуо 1997. и није успео да заврши планирани трећи том своје аутобиографије. Иако недовршена, допуњена *Аутобиографија – о другима* доживела је нова издања 2003. и 2008.¹⁰⁴

¹⁰² Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји, сазнања, Прва књига* (Београд: Нолит, 1989), 28–33.

¹⁰³ Борислав Михајловић Михиз, *Аутобиографија – о другима*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1990 (1991², 1992³).

¹⁰⁴ Borislav Mihajlović Mihiz, *Autobiografija – o drugima*, 1–2 (Novi Sad: Solaris; 2003); Borislav Mihajlović Mihiz, *Autobiografija – o drugima* (Beograd: Evro-Giunti, 2008).

Матица српска је 1991. објавила дневничке белешке Александра Тишме из раздобља од 1942. до 1951. године.¹⁰⁵ Десет година касније објављена је интегрална, волуминозна верзија Тишминог дневника, вођеног од 1942. до 2001.¹⁰⁶ Аутентично („сажето”) издање његових успомена, под насловом *Сечај се вечкрат на Вали*, објављено је 2012.¹⁰⁷ Тишмин *Дневник* је 2018. доживео и треће издање, овај пут као тротомна књига.¹⁰⁸

Способност за стварање волуминозног аутобиографског дела показао је и један од заговорника аутономије Војводине и војвођанског идентитета, Душан Поповић. Поповићево дело аутобиографског карактера објављено је 2006. под насловом *Летопис о Влаовићима*.¹⁰⁹ Књига има три тома и око 2.500 страница. Ово дело је необично јер је аутор о себи и о појединим члановима своје породице писао као о правим књижевним јунацима са измишљеним, односно позајмљеним презименом. Породица из наслова Поповићеве волуминозне књиге носи презиме породице описане у једној од приповедака Исидоре Секулић из њене можда најчувеније збирке, *Кроника паланачког гробља*.¹¹⁰ Приповетке из *Кронике* подстакле су савременике да Исидору Секулић прогласе за „духовну наследницу” Јакова Игњатовића, родоначелника „социјалног романа из Војводине”,¹¹¹ а приповетка под насловом „Влаовићи” сматра се једном од њених „најаутентичнијих породичних хроника”.¹¹² Душан Поповић је у своје аутобиографско дело интегрисао и сродне текстове појединих рођака, значајних за историју Војводине. Очигледно је да је желео да створи дело које ће се читати као „сага о Војводини”, како је књига и описана у једном од ретких приказа (ако не и једином), објављеном у информативно-политичком недељнику.¹¹³

Уз наведене примере, неопходно је истаћи да је један од најзначајнијих аутора аутобиографске литературе на крају 20. столећа историчар уметности Дејан Медаковић, који је 1990. објавио књигу сећања на детињство и

¹⁰⁵ Aleksandar Tišma, *Dnevnik 1942–1951 (Postajanje)* (Novi Sad: Matica srpska, 1991).

¹⁰⁶ Књига је подељена на четири хронолошка одељка: „Постајање”, „Остајање”, „Настојање” и „Престајање”. Аутор је написао и посебни предговор, додао објашњења и списак изостављених бележака. A. Tišma, *Dnevnik: 1942–2001*, 322, 412, 535.

¹⁰⁷ Aleksandar Tišma, *Sečaj se večkrat na Vali* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2012).

¹⁰⁸ Aleksandar Tišma, *Dnevnik: 1942–2001*, 1–3 (Novi Sad: Akademska knjiga, 2018).

¹⁰⁹ Dušan Popović, *Letopis o Vlaovićima, I–III* (Novi Sad: Agencija MiR, 2006).

¹¹⁰ Исидора Секулић, *Кроника паланачког гробља* (Београд: Српска књижевна задруга, 1940).

¹¹¹ Љубица Марковић, „Исидора Секулић: Кроника паланачког гробља, Београд, 1940”. *Летопис Матице српске*, књ. 354, св. 1–2 (1940), 164–166.

¹¹² У часопису који на енглеском језику објављује Матица српска објављен је превод управо ове приповетке: Isidora Sekulić, „The Vlaovičes”, *Literary Links of Matica srpska*, 6–7 (2020), 5–20. Radovan Vučković, “The European Context of a ‘Chronicle of a Provincial Cemetery’”, *Literary Links of Matica Srpska*, 6–7/2020, 74–93.

¹¹³ Dimitrije Boarov, „Politička saga o Vojvodini”, *Vreme*, 7. децембар 2006.

младост, под насловом *Ефемерис – Хроника једне породице*. То дело је привукло пажњу историчара, али и најшире публике, превасходно због улоге његових предака у историји Срба. Медаковић је током наредних неколико година објавио још четири тома својих аутобиографских записа.¹¹⁴ Преми-нуо је 2008. године, а његове успомене су континуирано доштампаване у новим форматима и са различитом опремом. Уочи стоте годишњице од рођења објављено је и осам томова Медаковићевих дневничких белешки, чији обим премашује 4.000 страница.¹¹⁵ Последње, двотомно издање Медаковићевих мемоара, објављено у Новом Саду, 2022. године, има пет томова и обим од приближно 1.200 страница.¹¹⁶

Показатељем заинтересованости истраживача за аутобиографске историјске изворе, нарочито историчара књижевности и лингвиста, могу се сматрати и друга бројна издања рукописа, како оних који се чувају у архивима Матице српске и САНУ, тако и из приватних архивских збирки потомака аутора. Историчари српске књижевности проналазе драгоцене податке у сачуваној преписци писаца. Градска библиотека у Новом Саду покренула је 2001. едицију *Новосадски манускрипт* у којој су током две деценије објављене десетине књига са аутентичним сведочанствима о искуствима Срба у Новом Саду и Војводини током 19. века, али и у 20. веку.

Друго издање мемоара Симеона Пишчевића, објављено је на самом крају 20. столећа.¹¹⁷ На српски језик је 2018. преведена и *Историја српског народа*, коју је Симеон Пишчевић писао у Русији, као и мемоаре, на словенизованом руском језику.¹¹⁸ Исте године обележено је 125 година од рођења Милоша Црњанског, чији утицај на концепт српског националног идентитета у 20. веку истичу и страни истраживачи.¹¹⁹ У Србији се, међутим, још увек преиспитују његова политичка опредељења. Још увек се не увиђа да је Црњанског у животу и књижевном стваралаштву водило уверење да је нација „заједница у којој смо се родили и чијим језиком говоримо, нешто што постоји изнад и изван сваке идеологије”.¹²⁰ Али, на самом крају *Сеоба* је написао:

¹¹⁴ Дејан Медаковић, *Ефемерис. Ephemeris I-V. Хроника једне породице* (Београд: БИГЗ, 1990–1994).

¹¹⁵ Дејан Медаковић, *Дани, сећања* [Књиге 1-8] (Нови Сад: Прометеј; Архив Војводине; 2021).

¹¹⁶ Медаковић, Дејан, *Ефемерис: Хроника једне породице, I-II* (Нови Сад: Прометеј, 2022); Дејан Медаковић, *Ефемерис: Хроника једне породице, III-V* (Нови Сад: Прометеј, 2022).

¹¹⁷ Симеон Пишчевић, *Живот генералмајора и кавалера Симеона сина Стефана Пишчевића*. 2. изд. (Нови Сад: Матица српска, 1998).

¹¹⁸ Симеон Пишчевић, *Историја српског народа* (прир. Ђорђе Ђурић) (Нови Сад – Шид: Академска књига, Народна библиотека „Симеон Пишчевић, 2018).

¹¹⁹ Jens Helrth, „Der Chronotopos der Nation in Miloš Crnjanskis Romanprojekt ‘Seobe’”, in: Michael Müller (Hrsg.) *Serbien – Identitätskrise als Kontinuum. Äußere und innere Wandlungen in Literatur, Sprache und Geschichte* (Köln: Kirsch-Verlag, 2010), 237.

¹²⁰ Горана Раичевић, „Ангажовани Црњански? Писац између књижевности и политике”, у: Миро Вуксановић (ур.), *Дело Милоша Црњанског* (Нови Сад: Огранак САНУ у Новом Саду,

„Ко би могао да предскаже какви ће се народи селити и куда, кроз стотину година, као што се тај национ селио? Ко би могао набројати зрна, која ће, идућег пролећа, ницати на свету, у Европи, Азији, Америци, Африци?“¹²¹

2018), 30–31. Видети и: Горана Раичевић, *Есеји Милоша Црњанског* (Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2005); Горана Раичевић, *Агон и меланхолија. Живот и дело Милоша Црњанског* (Нови Сад: Академска књига, 2021 [2024²]).

¹²¹ Милош Црњански, *Сеобе*. III (Београд: Нолит, 1978), 483.